

החיפוש אחר מרכז אירופה

האם כיום, אחרי קריסת הקומוניזם, נפילת "מסך הברזל" וההתרחבות של האיחוד האירופי, יש עדיין משמעות ברורה למושג "מרכז אירופה"? רפאל ואגו סוקר את המשמעויות הרבות שניתנו למושג זה במרוצת המאה העשרים על-ידי הוגי-דעות והיסטוריונים. הוא מראה, כי לא זו בלבד שאין ולא הייתה אחדות-דעים לגבי הגבולות הגאוגרפיים של האזור, אלא שגם הניסיונות להסביר מהי "מרכז-אירופיות" מבחינה תרבותית אינם פשוטים כלל וכלל. ליהודים היה חלק לא-מבוטל ביצירתה של תרבות זו, אך מרכז אירופה היה בשבילם גם לשדה הקטל הנורא בתקופת השואה. בחיפוש אחר מרכז אירופה, שטרם נפסק, ישנם אפוא היבטים של נוסטליגיה ורומנטיזציה של העבר, אך גם מאמצים מעשיים לגיבוש זהויות לאומיות ותרבותיות חדשות-ישנות.

על-פי "מנטליות", על-פי סממנים "מרכז-אירופיים" כביכול, למשל בנימוסים? האם אפשר לייחס לאזור גם היסטוריה ומאפיינים קולטורליים, כגון המעבר מ"קפה תורכי", שהוא מורשת של העבר העות'מאני, אל תרבות בתי-הקפה של וינה? האם אפשר בכלל להציע הגדרה אחת, שימושית, של המושג "מרכז אירופה"? טענתי היא, שלא נוכל להגיע להגדרה אחת, אלא נצטרך לאמץ באופן זמני, לצורכי מחקר, כמה מן ההגדרות השונות ולהציג גם את ההיבטים ההיסטוריוגרפיים ואת ההשלכות של השיח המתנהל בעיקר מאז שנת 1989. כמו כן נאמץ את סגנונם של רבים מן המחקרים הדנים בתחום זה, היינו, הצגת שאלות רטוריות אשר התשובות להן אינן בהכרח חד-משמעיות.

אירופה – מרכזים רבים לה

ההתעניינות הציבורית והשיח באירופה – תחילה רק במערבה – על מהותו וגורלו של מרכז אירופה, התעוררו מחדש בעקבות מסתו של מילן קונדרה (Kundera), הסופר הצ'כי הגולה, אשר התפרסמה בכמה שפות תחת הכותרת "הטרגדיה של מרכז אירופה" ("The Tragedy of Central Europe") ועוררה הדים רבים בגרסתה האנגלית, שהופיעה בניו יורק רבינו און בוקס (New York Review of Books) ב-26 באפריל 1984. קונדרה הגדיר את מרכז אירופה, אשר נמצא אז תחת שלטון קומוניסטי-רוסי (והוא הדגיש את המונח "רוסי" ולא "סובייטי"), אך למעשה תמיד היה חלק מן התרבות המערבית וחלק אינטגרלי מאירופה, "[...] לא כמדינה. מרכז אירופה הוא תרבות או אמונה. גבולותיו מדומיינים ויש להגדירם בכל תקופה היסטורית מחדש". הוא גם גרס, כי את האזור מאפיין "המגוון הגדול ביותר במרחב הקטן ביותר".

מאמצע שנות השמונים במאה העשרים, כאשר החלו להצטרב הסימנים השונים לקץ המשטרים הקומוניסטיים, התחדש דיון ישן-נושן, שהתקיים כבר פעמים אחדות במרוצת המאה העשרים, על מהותו וגורלו של מרכז אירופה. חלק מן הדיון, הנמשך גם בימינו, מתמקד בעצם הגדרת המושג "מרכז אירופה". השיח על מרכז אירופה דן במשמעויותיו מבחינת זהויות לאומיות, זהויות אזוריות, זהויות תרבותיות והשפעה על תהליכים כלכליים ופוליטיים. חלק מן השיח מתנהל אמנם במרחב האינטלקטואלי, אך השלכותיו ניכרות בתחומים רבים ומגוונים.

במוקד הדיון להלן כמה שאלות: האם מרכז אירופה קיים? היכן הוא שוכן ומה הם גבולותיו? כיצד אפשר להגדיר אותו? מי נזקק לו ומדוע? והאם, לאור התהליכים של איחוד אירופה, יש עדיין משמעות להגדרות ולזהויות אזוריות? הנושא דורש ללא ספק התייחסות בין-תחומית במדעי הרוח ובמדעי החברה. האם ההגדרות מתבססות על גישה היסטורית קלאסית של חלוקות אירופה בתקופות שונות ליישויות מדיניות אשר עברו שינויים כתוצאה ממלחמות והסכמים בינלאומיים? האם ההגדרה מתבססת (גם) על גאוגרפיה וגאופוליטיקה? האם אפשר להגדיר את האזור על-פי מאפיינים אתניים, כזירה של התנגשויות בין תנועות לאומיות? האם נזהה את מרכז אירופה כשדה הקטל הגדול ביותר של העם היהודי, שבו גם צמחו רוצחיו? האם אפשר להגדירו כמרחב תרבותי

ד"ר רפאל ואגו מלמד היסטוריה של מרכז אירופה ומזרח בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב ומכהן כחוקר בכיר במכון לחקר רוסיה ומזרח אירופה על-שם קמינגס ובמכון לחקר האנטישמיות והגזענות בימינו על-שם סטפן רוט.

אי"ל: vago@post.tau.ac.il

בית־הכנסת בצ'רנובויץ', שנראה כאן על גבי גלוייה מתחילת המאה העשרים, נבנה בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה, נסגר בשנת 1940 על־ידי הסובייטים ונשרף ב־5 ביולי 1944 בידי חיילים גרמנים ורומנים. בשנת 1959 נבנה על הריסותיו אולם קולנוע.

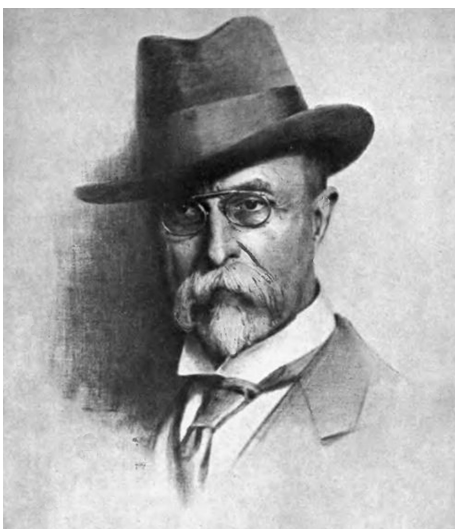
למרות שקונדרה קיבל באופן כללי את ההגדרה, ולפיה מרכז אירופה הוא האזור שהיה בתקופות שונות נתון לשליטה או להשפעה של התרבות הגרמנית ושל השלטון ההבסבורגי, הוא מתייחס למרכז אירופה בעיקר כאל אזור מדומיין, כרעיון או הלך רוח (state of mind), ופחות במונחים של גבולות מדיניים משתנים – כלומר הוא רואה בו מרחב מנטלי בתוך מרחב גאופוליטי משתנה.

יש להבהיר, כי הגדרת "מרכז אירופה" כמרחב אשר עוצב על-ידי המורשת התרבותית של הקיסרות האוסטרו-הונגרית הנרחבת והושפע מן התרבות הגרמנית, היא הגדרה המעוררת בעיות סבוכות לא-מעטות. תפישה זו של "מרכז אירופה" מופיעה בעיקר בשיח האינטלקטואלי במדינות הפוסט-קומוניסטיות באותו

מרחב, מדינות שהיו בעבר, באופן חלקי או מלא, חלק מן האימפריה ומאוחר יותר חלק מן הממלכה האוסטרו-הונגרית אשר התפוררה בתום מלחמת העולם הראשונה. דומה שההגדרה של מרכז אירופה כמרחב, שגבולותיו רוחניים יותר מאשר מדיניים, התאימה לשאיפות של מדינות אשר השתחררו מן השלטון הקומוניסטי בשנת 1989.

לחיפוש אחר מרכז היבשת היו משמעויות שונות החל מן המאה התשע-עשרה, שהיו קשורות בעיקר לחיפוש הדרך של גרמניה המתאחדת, ללאומיות הגרמנית ולהגדרות זהותה של אוסטריה ההבסבורגית, הרב-לאומית והרב-תרבותית. ספרו של התאולוג הליברל-דמוקרט הגרמני פרידריך נאומן (Naumann) משנת 1915, *Mitteleuropa*, הדגיש את מקומה של גרמניה כ"ארץ של המרכז" ("Land der Mitte", ביטוי שגור בשיח הגרמני) ואת גרמניה כבעלת משקל סגולי בדרך אל איחוד כלכלי של המרחב הגרמני כולו עם חלקים אחרים של אירופה, למעט רוסיה, צרפת ובריטניה. השימוש במושג "מיטלאורופה" בפי הנאצים הפך אותו למזוהה עם שאיפות ההתפשטות האימפריאליסטיות של גרמניה. המונח חזר למילון הגרמני בזירות לאחר מלחמת העולם השנייה: הקנצלר וילי ברנדט (Brandt), אבי "המדיניות המזרחית" (Ostpolitik) של גרמניה המערבית, נאם בראשית שנת 1973 בבונדסטאג על תפקידה של גרמניה ב-*Mitteleuropa*. כעבור שנתיים טען הקנצלר הלמוט שמידט (Schmidt), כי "גרמניה המזרחית כמדינה מרכז-אירופית (mitteleuropäischer Staat) צריכה לתרום לִדְטֶנְט באירופה". האם השימוש הנפוץ כיום במושג הגרמני *Zentraleuropa*, הוא, בין היתר, ניסיון להינתק מן המינוח שבו השתמשו הנאצים? והאם יש הבדל גאוגרפי בין *Mitteleuropa* ל-*Zentraleuropa*? שאלות אלה תישארנה פתוחות.

היכן שוכן "מרכז אירופה"? שהרי, אם יעלה בידינו להגדירו הגדרה גאוגרפית, אולי יהיה אפשר להתקדם להגדרה גאופוליטית, היסטורית ואולי אף מנטלית. אולם, גם לשאלה

נשיא צ'כוסלובקיה, תומס מסריק (1850–1937) בציור מתוך ספרו של צ'רלס סרולי (Sarolea), *הנשיא מסריק ורוחו של אברהם לינקולן*, שיצא לאור בפראג בשנת 1921.

זו, בדומה לתהיות אחרות במאמר שלפנינו, אין תשובה חד-משמעית. מנקודת מבטם של הגרמנים, ארצם היא זו השוכנת במרכזה של אירופה, אך גם שווייץ, אוסטריה וכמה מדינות נוספות טוענות לתואר. אולם, אם יוצאים מן ההנחה המקובלת, שאירופה מסתיימת בהרי האלפים, הרי לפי מדידות שונות, שגם הן שנויות במחלוקת, מרכזה של אירופה נמצא בכפר נידח באוקראינה, או קצת מערבה ממנו בכפר פחות נידח במזרחה של סלובקיה. ואם כך, אם מרכזה של אירופה הוא במערב אוקראינה, או במזרח סלובקיה או בדרומה של פולין סמוך לגבול עם סלובקיה, היכן שוכן מזרח אירופה? בעיות אלה נובעות מן המפות המדומיינות שלנו. שהרי בדרך-כלל מתייחסים אל פראג הזוהרת כשוכנת

במזרח-אירופה ואל וינה כשוכנת במערבה. אולם, מבחינה גאוגרפית פראג נמצאת מערבה מווינה, ולכן וינה היא עיר "מזרחית" יותר, לפחות מבחינה גאוגרפית. אוקראינה, לעומת זאת, נתפשת בתודעתנו כ"מזרח-אירופית", אולם חלקה המערבי היה בתחומי הממלכה ההבסבורגית, ולפי אחד הקריטריונים המקובלים, המושג "מרכז אירופה" חופף לתחום המרחב של אוסטרו-הונגריה בעבר. הרוח התרבותית הפלורליסטית באודסה, השוכנת לחופי הים השחור, הוגדרה לעתים, לא במעט בזכות יהודיה, כעיר "כמו מרכז-אירופית"; אך באותה מידה אפשר גם לראות בה מעבדה מרתקת למפגש התרבויות הרוסית והמערבית, לרבות בתחום היצירה היהודית. אבי המדינה הצ'כוסלובקית ונשיאה הראשון, תומס מסריק (Masaryk) הגדיר את מרכז אירופה "כאזור ייחודי של עמים קטנים", ובהם הוא כלל עמים מלפלנד בצפון סקנדינביה עד לתורכים ואלבנים בבלקן, אבל בשום אופן לא את הגרמנים ואת האוסטרים.

הקושי במתן הגדרה למושג מהווה חלק בולט מאוד בשיח על מרכז אירופה, ופרסומים רבים מתחילים בהסברים והצדקות לגישות השונות. הניסיונות השונים משקפים את המבוכה, את הקושי ואת חילוקי הדעות הנלווים לחיפוש אחר מרכז אירופה. אילו יוכלו להגדיר היכן נמצא מערב-אירופה והיכן מזרחה, היינו יכולנו להגדיר היכן הוא המרכז. ואולי מוטב בכלל לכנות את האזור "הארצות שבתווך" ("lands between"), ככותרת שנתן לספרו ההיסטוריון הבריטי, אלן פאלמר (Palmer), על הארצות שבין העולם הגרמני במערב לבין העולם הרוסי במזרח.

בשנת 2003 החל לצאת לאור מטעם בית-הספר ללימודים סלאביים ומזרח-אירופיים ב"יוניברסיטי קולג'" (University College) בלונדון כתב עת אקדמי בשם *Central Europe*. הצהרת הכוונות של העורכים שיקפה היטב את המבוכה: הם מנו את הכינויים השונים – "מרכז אירופה", "ארצות שבתווך",

הקיסר פרנץ יוזף (1830-1916), בצילום מאת קרל פיצנר (Pietzner), שנת 1885

מנטליות, שבעטיים הולמים כל חלקי פולין את ההגדרה של "מרכז אירופה"? מה הופך את וילנה, שהייתה בין שתי מלחמות העולם בתחומי פולין וכיום היא בירת ליטא, לעיר שמצדיקה את תיאורה כ"מרכז-אירופית"?

דומה כי אין ספק, שוורוצלב (Wrocław), העיר הפולנית שבחבל שיליזיה (Silesia), הלוא היא ברסלאו (Breslau), שהייתה נתונה במרוצת הדורות לשלטון בוהמיה, אוסטריה, פרוסיה וגרמניה, היא עיר מרכז-אירופית. שני היסטוריונים בריטים, נורמן דייוויס (Davies) ורוג'ר מורהאוס (Moorhouse), בספר **מיקרוקוסמוס: דיוקנה של עיר מרכז-אירופית (Microcosm: Portrait of a Central European City)** תיארו את וורוצלב ועברה העשיר כמשקפים את כל ההיבטים של מרכז אירופה, לרבות הנוכחות וההשפעה היהודית עד עליית הנאצים לשלטון. הספרות על עברה של העיר לביב (Lviv), היא לבוב (Lwów) או למברג (Lemberg), כיום באוקראינה, מדגישה – ועל כך אין עוררין – שהיא עיר מרכז-אירופית מובהקת; השלטונות משווקים אותה בתור שכזאת ומשפצים אותה, לאחר שנים של הזנחה, כעיר שחוזרת לימי גדולתה בעידן האוסטרי. צ'רנוביץ (Cernowitz), המעוז הקדמי המזרחי של וינה, הייתה צ'רנאוץ (Cernăuți) הרומנית בין שתי מלחמות העולם וכיום היא צ'רניבצי (Chernivtsi) האוקראינית. אם כן, האם אוקראינה, או לפחות מערב אוקראינה, היא חלק ממרכז אירופה? ואם כן, לאן שייך מזרח אוקראינה? האם מדינה גדולה זו נחלקת בין מערב – שהוא גם יותר פרו-מערבי ומנסה למשוך אל עבר האיחוד האירופי – למזרח, שבו שוכן מיעוט אתני רוסי המונה מיליונים ולו זיקה חזקה יותר לרוסיה?

"מקום מפגש של תרבויות", "חדר המתנה לאיחוד האירופי" – כדי להבהיר את הבעיה, את השאיפה ואולי גם את הפתרון. הגבולות של מרכז אירופה, ציינו העורכים, הם נזילים וגמישים ו"כללו בתקופות שונות את צפון איטליה, את כל הארצות הדוברות גרמנית, ובמדריך למרכז אירופה שפורסם בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, נכללו בהם גם דרום-מזרח אנגליה וחלקים מצרפת". בנימה סרקסטית (אפשר אולי לומר, בסגנון ההומור המרכז-אירופי) הצביעו חברי המערכת על כך, שרק שתי מדינות באירופה לא נכללו אף פעם בהגדרות של "מרכז אירופה" והן ספרד ופורטוגל. בנימה רצינית יותר הוסיפו, כי "בעשרים וחמש השנים האחרונות התגבשה הסכמה כללית, כי הלב של מרכז אירופה הוא המונרכיה ההבסבורגית הישנה. אנו מרחיבים הגדרה זאת כך שתכלול אף את כל פולין והמדינות הבלטיות".

את הרצאת הפתיחה באירוע ההשקה של כתב העת נשא רוברט ג'ו אוונס (Evans) מאוניברסיטת אוקספורד, מבכירי החוקרים את תולדות העולם ההבסבורגי. הוא סקר כמה מן ההגדרות של "מרכז אירופה", והזכיר בין היתר את המחקר משנת 1996, המצוטט לעתים קרובות, מאת לוני ג'ונסון (Johnson), שכלל במרכז אירופה את גרמניה בת-זמננו, פולין, הרפובליקה הצ'כית, סלובקיה, אוסטריה, הונגריה, סלובניה, קרואטיה, ובתקופות מוקדמות יותר אף שטחים ממזרח להן. בסיכומו של דבר, ציין אוונס בהרצאתו, "מרכז אירופה היה תמיד שאיפה יותר מאשר מציאות". בכך הצטרף לדעתם של הוגי-דעות אחרים, כי מעבר למרכז אירופה "ארצי" או "גשמי", קיים מרכז אירופה רוחני, "של מעלה". זו הייתה הנימה במסה של קונדרה שנוכרה לעיל, וכך גם סבר הסופר ההונגרי גיורגי קונראד (Konrad), מן הבולטים בקרב "מחפשי מרכז אירופה", שכתב במסה "החלום של מרכז אירופה" בשנת 1986 (המאמר התפרסם בווינה, שכן בהונגריה דאז לא היה אפשר עדיין לפרסם ביקורת נוקבת על הניסיונות של המשטר הקומוניסטי לטשטש את זהותה המרכז-אירופית), כי להיות מרכז-אירופאי פירושו לאמץ השקפת עולם מסוימת, רגישות למורכבות ופתיחות למגוון דעות; "להיות מרכז-אירופאי פירושו להתייחס לרב-גוניות כערך".

אם מקבלים את ההגדרה הנפוצה, שמרכז אירופה כולל את שטחי הממלכה האוסטרו-הונגרית, נשאר מקומה של גרמניה בגדר סוגיה חשובה מאוד: האם מדובר במרכז הנוטה מערבה או במרכז הנוטה מזרחה? בקרב הגרמנים, גם לאחר איחודן של שתי הגרמניות בשנת 1990, שוררת תמימות-דעים כי גרמניה כלולה בהגדרה זו. ואין זה מקרה, מן הסתם, כי דווקא באוניברסיטאות בגרמניה המזרחית לשעבר, ישנם מחלקות ומרכזים המטפחים את חקר מרכז אירופה כדי להדגיש גם את זיקתו של החלק המזרחי של גרמניה למרכז אירופה.

אך מה לגבי אותן מדינות שהיו בעבר בחלקן בתחומי אוסטריה-הונגריה אבל נוספו להן טריטוריות שלא היו קודם חלק מן העולם הגרמני-האוסטרי? האם גם מדינות-לאום אלה הן חלק ממרכז אירופה? האם כל פולין, כהגדרה בכתב העת *Central Europe*, היא מדינה מרכז-אירופית אף שנכללים בה שטחים שהיו נתונים אחרי מלחמת העולם הראשונה תחת שלטון רוסי? האם ישנם מאפיינים תרבותיים, זהות או

הקתולית ולעברן כחלק מן האימפריה ההבסבורגית. מראשית שנות התשעים גבר בהן השיח על כך, שיוגוסלביה הייתה יצירה מלאכותית, מבנה "בלקני" שלא תאם את המורשת ההיסטורית של שתי היחידות הללו. בקרואטיה מדגישים את הזיקה למרחב של הים האדריאטי ומורשתו הרב-גונית, ואילו בסלובניה אינטלקטואלים מדברים בהתנשאות "אוריינטליסטית" על שותפיהם לשעבר ביוגוסלביה הקומוניסטית. מלובליאנה (Ljubljana), בירת סלובניה, שעיניה נשואות אל מעבר להרים לכיוון וינה, נתפשים "הבטלנים המוסלמים למיניהם בדרום", כלומר, הבוסנים, האלבנים, המקדונים והמונטנגרים, כאוכלוסייה טעונת טיפוח, בעלת מורשת בלקנית של אלימות, שלעולם לא תוכל להתאושש ממאות שנים של כיבוש עות'מאני. בה בעת קרואטיה וסלובניה מטפחות את המורשת האוסטרו-הונגרית כ"מחוז של זיכרון", שעדיף בעיני תושביהן על פני השותפות הבלקנית. אם כן, האם קרואטיה וסלובניה סופחו ל"בלקן" רק בשל הקמתה של יוגוסלביה לאחר מלחמת העולם הראשונה והקמתה מחדש לאחר מלחמת העולם השנייה? האם שתי הרפובליקות היו מחוז שבו של מרכז אירופה בתוך עולם התככים המזוהה עם המורשת הביזנטית והבלקנית? התמונה מסתבכת עוד יותר אם מזכירים את המורשת האוסטרית בבוסניה-הרצגובינה בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, כאשר סרייבו (Sarajevo), בירת החבל, עברה תהליכי מודרניזציה מהירים, נחלצה ממורשתה העות'מאנית המעיקה והפכה באורח זמני לעיר "מרכז-אירופית".

בתקופה הקומוניסטית לא היה אפשר לדבר על הבדלים אזוריים ועל המורשת התרבותית המגוונת, ולמעשה השימוש במונח "מרכז אירופה" היה אסור במדינות של "מזרח-אירופה", כיוון שהשתמע ממנו רמז לשבירת האחדות של המדינות הסוציאליסטיות. לפי הנרטיב הקומוניסטי שרו, מחופי הים הבלטי בפולין ועד בולגריה לחופי הים השחור, אחדות, אחווה, שיתוף פעולה וקשר עמוק בעל שורשים היסטוריים אל העם הרוסי, התרבות הרוסית וברית-המועצות. המלחמה הקרה וחלוקתה של גרמניה יצרו מפה, ולפיה זוהתה "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית" כחלק ממזרח-אירופה הקומוניסטית. ברור לחלוטין, כי החלק המזרחי של גרמניה כיום אינו שייך למזרח-אירופה. מובן, שעם תום המלחמה הקרה השתנתה גם החלוקה של אירופה, ולכן במפה המדומינת שלנו "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית" כמו זיה מערבה והייתה לחלק ממערב-אירופה, או, על-פי כמה הגדרות, חזרה להיות חלק ממרכז אירופה.

ומה יש בו בכל זאת?

ההתעניינות והפולמוס, שהתפתחו בעקבות דבריו של קונדרה בשנת 1984, ליוו את שלבי השקיעה של הגוש הקומוניסטי – תהליך שלא היה ברור עדיין כאשר קונדרה כתב את דבריו, אבל הוא ניבא את קץ המשטרים הקומוניסטיים עוד טרם עלייתו של מיכאיל גורבצ'וב (Gorbachev) לשלטון. מאמרו של קונדרה תורגם לצ'כית והופץ במולדתו בשיטת "סמיזדט" (samizdat, העתקות מחתריות של חיבורים אסורים) בכותרת

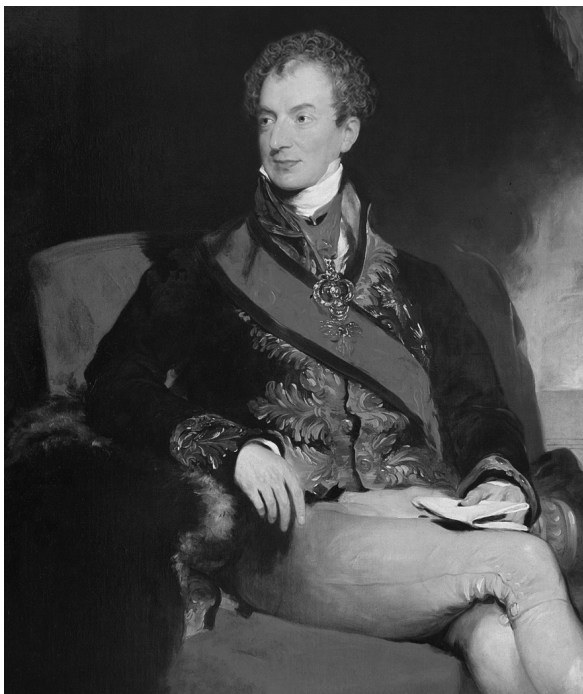

הקבוצות האתניות בקיסרות האוסטרו-הונגרית בשנת 1910

הגדרות שונות מציבות את רומניה המודרנית על פרשת הדרכים בין מרכז אירופה למזרחה, בין הבלקן לבין האזורים הצפוניים לה. רוב האוכלוסייה ברומניה הוא נוצרי-אורתודוקסי, בניגוד למרכז אירופה המזוהה עם הקתוליות; ורק חבל טרנסילבניה בגבולותיה הנוכחיים של רומניה היה תחת שלטונה ומורשתה של אוסטרו-הונגריה – האם רומניה היא אפוא מדינה מרכז-אירופית? בשיח הרומני הפוסט-קומוניסטי התשובה היא חיובית, אם כי הדגש הוא בהיותה ראש גשר למפגש של תרבויות; גם תיאורים מפי תיירים עומדים על זיקתה לאזורים שונים של דרום-מזרח היבשת ומרכזה, וטרנסילבניה מזוהה עם עברה לפני מלחמת העולם הראשונה בימי השלטון ההונגרי. האם מבחינת המורשת התרבותית, העבר ההיסטורי, האופי הרב-לאומי, התיישבות אתנית גרמנית ממושכת ואוכלוסייה הונגרית, רומניה היא חלק ממרכז אירופה?

רוברט ד' קפלן (Kaplan) בספר **רוחות הרפאים של הבלקן** (*Balkan Ghosts: A Journey Through History*) כולל את רומניה במסעו בבלקן, אך על העיר קלז' (Cluj), העיר המרכזית בטרנסילבניה [ומקום הולדתו, ר"ו] הוא כותב: "בעיני אין בכל רחבי הבלקן עיר משכרת יותר מאשר קלז', על הגגות המשופעים התלולים וחזיתות הבתים הצהובות בסגנון הברוק [...] יש אופי של סתיו ליישוב הפרובינציאלי הזה בקצהו של מרכז אירופה" – כמו נקלעה העיר בשל הנסיבות ההיסטוריות לשכונה הלא-נכונה, רומניה שבבלקן.

דוגמאות נוספות לחשיבות הזהויות האזוריות ולקשיי ההגדרה אפשר למצוא בתחומי יוגוסלביה לשעבר. סלובניה וקרואטיה מגדירות את עצמן כמדינות השייכות למרחב המרכז-אירופי בשל זיקתן ההיסטורית לנצרות המערבית-

קלמנס ונצל פון מטרניך (1773-1858), ציור מאת סר תומס לורנס (Lawrence), שנות העשרים של המאה התשע-עשרה

חטיפתה של אירופה (כרמו למיתוס הקלסי על חטיפתה של האישה היפה אירופה בידי האל זאוס בדמות שור). הטיעון המרכזי של קונדרה היה, כי ברית-המועצות, אשר ירשה מרוסיה הצארית מנטליות ואופן התנהגות "אסיאתיים" ולא-אירופיים, חטפה את מרכז אירופה ממקומו הטבעי כחלק בלתי-נפרד מן העולם המערבי ושעבדה אותו לשלטון הקומוניסטי ולאידאולוגיה המרקסיסטית, שלא הייתה אלא כיסוי לאימפריאליזם הרוסי המסורתי. אותו מרכז אירופה, שהיה מזוהה כחלק מן העולם המערבי ותרבותו, ננטש, בעיקר בוועידת יאלטה, הופקר על-ידי המערב ונפל לידי החוטפים הרוסים. התרבות והמורשת של מרכז אירופה הן של הנצרות המערבית, ואילו הנצרות האורתודוקסית, על-פי קונדרה, היא מזרחית ורוסית. במילים אחרות, אסיה, לפי תפישתו, מתחילה בגבול שבין העולם הנוצרי המערבי לעולם "החשוך" המסורתי של רוסיה האורתודוקסית. בכך הוא הביע דעה דומה לזו של הקנצלר האוסטרי קלמנס ונצל פון מטרניך (Metternich), אשר ראה כבר בראשית המאה התשע-עשרה את גבולה של אסיה מעט מזרחה מווינה. מרכז אירופה אכן הוצג בחיבורו של הסופר הצ'כי "ארצות שבתוך", כקורבן נצחי וכזירת התגוששות של המעצמות ממערב וממזרח. קונדרה, כמו הוגי-דעות אחרים, חזר על הדימוי ההיסטורי של מרכז אירופה כמגן קדמי, נוצרי-מערבי, השומר על שערי אירופה מפני אויביה ממזרח וחוסם את הדרך בפני האסלאם – והנה "שומר החומות" הנאמן נבגד וננטש על-ידי אירופה. הוא הדגיש את הקשר האורגני בין מרכז אירופה למערב והרחיב דברים על משמעות הנתק בין שני חלקיה של היבשת בעקבות ה"חטיפה" בידי "הדוב הרוסי".

מבקרו של קונדרה טענו, כי הוא מתרפק בנוסטלגיה על הרוח המרכז-אירופית, שאכן הייתה בעבר רב-לאומית ורב-תרבותית, אבל הצמיחה גם את הנאציזם ותנועות פאשיסטיות, אנטישמיות וגזעניות, שחוללו את השמדת העם הגדולה בהיסטוריה (צדדים, שקונדרה לא התעלם מהם, כפי שנראה להלן). שקיעתו של מרכז אירופה, הזכירו המבקרים, לא החלה עם ההתפשטות הסובייטית-הקומוניסטית ממזרח למערב, אלא עם מסעו של היטלר בכיוון ההפוך. כך נוהג להזכיר הסופר גיורגי קונראד, כי "אנו המרכז-אירופאים התחלנו את שתי מלחמות העולם". מותחי הביקורת אף חלקו על התפישה המזוהה את המרקסיזם – תורה שהיא, לאמתו של דבר, פרי הגות מערבית – עם המנטליות הרוסית, ושללו את הדגשת הרציפות בין ההיסטוריה הרוסית לקומוניזם הסובייטי.

החיפוש אחר "מרכז אירופה" נדון באופן אינטנסיבי בכתיבת עת וספרים רבים תוך כדי קריסתו של הגוש הקומוניסטי ואחריה. עם קץ המלחמה הקרה שורטטה מפת היבשת מחדש והאיחוד האירופי החל במסע לצירוף הגוש המזרחי לשעבר. מזרח-אירופה וחוד החנית שלו, מרכז אירופה, טענו רבים, חוזרים לאירופה – זו שנטשה אותם באמצע המאה העשרים.

אינטלקטואלים בולטים בארצות הקומוניסטיות לשעבר, ביניהם גיורגי קונראד בהונגריה, ואצלב האבל (Havel)

בצ'כוסלובקיה ואדם מיכניק (Michnik) בפולין, ליוו את שובו של מרכז אירופה לאירופה ואת החזרה לשורשים ההיסטוריים של עמי האזור. הצטרפו אליהם אנשי רוח וחוקרים מן המערב, כגון פרנסואה בונדי (Bondy), וז'ק רופניק (Rupnik). בצרפת, טוני ג'אדט (Judt) וטימותי גארטון אש (Garton Ash). האחרון פרסם מהדורות אחדות, שאותן עדכן בהתאם לתמורות, של קובץ מסות על גורלו של מרכז אירופה. השיח על מרכז אירופה לא רק שלא התכחש לפיצול, ליריבות ולמאבקים הלאומיים, אלא אף הדגיש אותם. ברור, שמרכז אירופה איננו רק מחוז זיכרון של תרבות עשירה ורב-גונית, אלא גם אזור שהתאפיין בפיצול פנימי שנגרם לא רק בגלל התככים של המעצמות, אלא אף על-ידי כוחות פנימיים. מרכז אירופה הוביל ברדיפת ה"אחר" – ההיסטוריה של האנטישמיות במרחב זה משמשת הוכחה לכך – ובניסיונות לשנות זהויות לאומיות ולטשטשן, כגון מדיניות ה"מדיאריזציה" (Magyarization), הניסיון של הממשל ההונגרי לכפות את התרבות ההונגרית על קבוצות אתניות אחרות). פן זה של מרכז אירופה הוצג בשנות התשעים, לאחר נפילת המשטרים הקומוניסטיים, כתמריץ לחיזוק של שיתוף הפעולה בין עמי האזור, אשר נדרשו לבלום את התחדשות הלאומנות ההרסנית.

תוך פולמוסים וחילוקי-דעות התגבשה בשיח מגמה שהדגישה את המשכיות בחלוקה ההיסטורית של אירופה, את ההבדלים בין אזורים השונים, ולמעשה את ההפרדה בין מרכז אירופה למזרחה, ובייחוד ההפרדה מן ה"מזרח הרחוק" שלה במעמקי רוסיה. ההדגשה הנוסטלגית של ימי זוהר (מדומיינים

יושיבהם הותירה חלל שסימניו ניכרים עד היום. ככל שחולף הזמן, "היהודים החסרים" הם רוחות הרפאים של מרכז אירופה. הערים והאתרים המטופחים של מרכז אירופה – בודפשט, פראג, ברטיסלבה, קרקוב, ובהדרגה לביב, צ'רניבצי ורבים אחרים – מנסים במידה זו או אחרת לשחזר את החלל היהודי (ראו, למשל, מאמרו של עמר ברטוב, "למחוק ולשכוח: שרידים אחרונים של גליציה היהודית באוקראינה בת-ימינו", **זמנים** 103, קיץ 2008, עמ' 14-27). על עולם מרכז-אירופי יהודי זה לפני מלחמת העולם השנייה והשוואה כתב צבי יעבץ בספרו **צ'רנוביץ שלי**, ובו עמד על המורשת הגרמנית והיהדות הרב-גונית שמצאה עצמה תחת שלטון רומני, הקצנה פוליטית ועלית כוחות אנטישמיים – אותה צ'רנוביץ שבה אף נולד וגדל המשורר הטרגי פאול צלאן (Celan).

האם מרכז אירופה בלי היהודים יוכל לשוב אל הרוח התרבותית העשירה של העבר? האם קיים הומור מרכז-אירופי ללא יהודים? האם הספרות המרכז-אירופית בלי נושאים יהודיים היא אותה הספרות? מסתבר כיום, שהיהודים היו לא רק הֶמְלֵט או הדבק שליכד את מרכז אירופה, כדברי קונדרה, אלא שההיסטוריה היהודית – תרומתם של היהודים וחיסולם – משמשת ציר מרכזי במיתוס של מרכז אירופה. אין זה מקרי אפוא, שבין הוגי-הדעות הרבים המטפחים בדור האחרון את האידאה של רוח מרכז-אירופית ישנם אף אישים ממוצא יהודי.

למרכז אירופה תפקיד חשוב בדיון על תולדות הציונות. חוקרים כשלמה אבינרי, אניטה שפירא, רוברט ויסטריך ואחרים רואים בציונות תוצר של החוויה המרכז-אירופית. האם אפשר להבין את הגותם של הרצל ונורדאו, למשל, בלי להבין את המתחים הלאומיים ואת התחייה הלאומית באוסטרו-הונגריה? עד כמה מרכז אירופה הוא הלב של אותה "אירופה המהוללת והמקוללת", ככותרת ספרם של יעקב שביט ויהודה ריינהרץ? אולי אחד הפרדוקסים הגדולים של התופעה ששמה "מרכז אירופה" הוא, כי ככל שהיהודים תרמו באזור מסוים למודרניזציה, לתרבות המודרנית ולפלורליזם, כך ניסתה הלאומנות המקומית צרת-האופקים למחוק אותם מעל פני האדמה.

האם בא הקץ לרעיון המרכז-אירופי?

בשנים האחרונות דומה, כי התנופה של הדיון במושג של מרכז אירופה נבלמה במקצת. ייתכן, שבני הדור הראשון של אנשי הרוח, אשר פעלו בעניין לפני שנת 1989 ואחריה, ראו כיצד מתגשמים רעיונותיהם בחזרתו של מרכז אירופה, לא רק לתודעה אלא למציאות האירופית, וחשו כי מלאכתם תמה. גם דור הפוליטיקאים – אנשי הרוח של התקופה מיד לאחר שנת 1989 – פינה מקומו לדור חדש, שעסוק יותר בבדיקת ההשפעה של ההצטרפות הכלכלית לאיחוד האירופי מאשר בטיפוחה של המורשת המרכז-אירופית מסלובניה ועד גבול בלרוס ואוקראינה.

עם זאת, כמה מן המסגרות המרכז-אירופיות ממשיכות להתקיים ולפעול. המעניינת שביניהן היא "קבוצת וישגראד" (The Visegrád Group) – הכוללת את המדינות שהיו בעבר

לעיתים) בעולם שנעלם, אך גם של התוצאות הרוח-האסון של הלאומנות, הותאמה עד מהרה לצרכים שלאחר שנת 1989. הדיון סביב מהותו ומיקומו של מרכז אירופה אחרי שנת 1989 נועד לגבש זהויות לעתיד בעזרת הזהויות של העבר. כלומר, הדגשת הזיקה לאירופה נועדה לחזק את ההתקרבות וההצטרפות לאירופה המתאחדת. המדינאים שקמו לאחר נפילת המשטרים הקומוניסטיים, רבים מהם אנשי רוח שהיו ממתנגדי המשטר שנפל, טיפחו את הזהות המרכז-אירופית והפכו את הנושא למצע של שיתוף פעולה בין מדינות האזור. מרכז אירופה הפך ל"מועדון של חברים מועמדים" בשערי האיחוד האירופי; בשם השותפות ההיסטורית (האמתית והמדומינת) הם ביקשו לקצר את זמן הצינון בחדר ההמתנה של אירופה. בה בעת אותם מנהיגים רמזו, כי המדינות השוכנות ממזרח ומדרום ל"מרכז" אינן בשלות עדיין להיכנס לאירופה; הגל הראשון של המצטרפים, הם טענו, צריך לכלול את החברים ב"מועדון המרכז-אירופי", שהם בניה הבכורים והאבודים של אירופה – וכך אמנם היה.

היהודים – המרכז-אירופאים האמתיים?

לחיפושים אחר מרכז אירופה היה אף פן יהודי. תרומתו של קונדרה בתחום זה הייתה מכרעת: הוא תיאר במילים נרגשות את היהודים כגורם מרכזי בעיצוב דרכו של מרכז אירופה, שום מקום בעולם לא הושפע באופן כה עמוק מהגנוסיס היהודי. זרים בכל מקום, בבית בכל מקום, היהודים התעלו מעל לסכסוכים הלאומיים. היהודים במאה העשרים היו הגורם הקוסמופוליטי העיקרי, היסוד המגבש במרכז אירופה: הם היו הֶמְלֵט האינטלקטואלי של האזור, הם שיקפו את רוח האזור, הם היו יוצרי הרוח של האחדות הרוחנית שלו. לכן אני כה אוהב את המורשת היהודית, כה קשור אליה בתשוקה ובנוסטלגיה, כאילו הייתה מורשת שלי.

קונדרה מתייחס לאישים בולטים ממוצא יהודי אשר גיבשו ושיקפו את הרוח המרכז-אירופית: זיגמונד פרויד, פרנץ קפקא, גוסטב מאהלר, יוזף רוט (Roth), ידידו הקרוב של קונדרה, הסופר היוגוסלבי דנילו קיש (Kiš) ואחרים. מוצאם של אישים אלה, שהיו לסמלי התרבות המרכז-אירופית, היה במחוזותיה השונים של אוסטרו-הונגריה, ציין קונדרה, דווקא מיישובים קטנים בשוליים, כמו ברודי (Brody) שבגליציה (כיום באוקראינה) – כך, למשל, יוזף רוט, המבכה ביצירותיו את תקופת הדמדומים של מולדתו, היא אוסטרו-הונגריה.

היהודים אכן היו המרכז-אירופאים האמתיים והמקוריים, אולי אפילו היחידים, כפי שנאמר עליהם לא פעם בקורטוב של ציניות. תרבותם הקוסמופוליטית ותרומתם התרבותית אכן שימשו, כדברי קונדרה, דבק של המציאות המרכז-אירופית. אולם, מרכז אירופה רצח את יהודיו ורבים-רבים מתושביו היו לתליינים מרצון; מרכז אירופה, כדבריו של קרל קראוס (Kraus), הסאטיריקן היהודי-אוסטרי יליד צ'כיה, וככותרת לספרו של רוברט ויסטריך, שימש "מעבדה להרס העולם". בדור האחרון התפתחה תעשייה שלמה של טיפוח מחוזות זיכרון יהודיים אשר אינם עוד ושהיעלמותם כתוצאה מרצח

כגורם מרכזי בהווה ובבניית העתיד. המחבר מסיים במילים אופטימיות:

Ecce homo visegradicus! – הנה הוא האיש הווישגראדי, טעון חומר נפץ אך נדיב בהכנסת אורחים, זהיר וקפדן אך רענן ומסוגל לנצח, כיוון שהוא מביט אל העתיד בחוכמה ובאופטימיות. מי לא ירצה להשתייך אל הזן הזה? הבה נריע לו כולנו כדי שישב את אדמות וישגראד בהקדם האפשרי. רק סכנה אחת עומדת בפניו: הסכנה של "איזמים", שעלולה לסלף את רעיון הווישגראד ל"וישגראדיזם".

בהנחה שהטקסט לא נכתב בכוונה אירונית והיתולית, הוא מעיד עד כמה אנשי הדרג המדיני של מדינות מרכז אירופה זקוקים לחיזוק מצד אנשי הרוח כדי לשכנע את עצמם ואת בני עמם כי הרעיון המרכז-אירופי חי וקיים.

במבוא לספר **אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945** תיאר טוני ג'אדט את תחנת הרכבת הדרומית של וינה, אשר בניגוד לתחנה המערבית, שימשה בשנת 1989 שער כניסה למערב מכיוון מזרח. באותם ימים היה אפשר להבחין בנקל ב"מזרחיים" המגיעים לשערי וינה לפי לבושם, מבטם, מזוודותיהם. כיום, כאשר כביש מהיר מחבר בין בודפשט לווינה ללא ביקורת גבולות, כאשר ברטיסלבה נאבקת שלא להפוך לפרבר נחמד של הבירה האוסטרית, השינויים בשני העשורים מוכיחים, כי מרכז אירופה נעלם מן המפה תוך כדי המצאתו מחדש.

לקריאה נוספת:

טוני ג'אדט, **אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945**, תרגם גרשון גרון, ירושלים: מאגנס, 2009.

רוברט ס' ויסטריך, **מעבדה להרס העולם: גרמנים ויהודים במרכז אירופה**, תרגמה יעל ענבר, ירושלים: כרמל, 2006.

צבי יעבץ, **צירנוביץ שלי: מקום שבו חיו אנשים וספרים**, אור יהודה: דביר, 2007.

יעקב שבט ויהודה ריינהרץ, **אירופה המהוללת והמקוללת: מסה על יהודים, ישראלים, אירופה ותרבות המערב**, תל-אביב: עם עובד, 2006.

Timothy Garton Ash, **The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe**, New York: Random House, 1989.

Timothy Garton Ash, **History of the Present: Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s**, London: Allen Lane, 1999.

Norman Davies and Robert Moorhouse, **Microcosm: Portrait of a Central European City**, London: Jonathan Cape, 2002.

Lonnie Johnson, **Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends**, New York: Oxford University Press, 1996.

Robert D. Kaplan, **Balkan Ghosts: A Journey Through History**, New York: Vintage Books, 1994.

Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe", **The New York Review of Books**, 26 April 1984.

Alan Warwick Palmer, **Lands Between: A History of East-Central Europe since the Congress of Vienna**, London: Macmillan, 1970.

חלק מאוסטרו-הונגריה, ובהן הונגריה, צ'כיה, סלובקיה ופולין, והמשתתפות פעולה במטרה מוצהרת להצטרף לאיחוד האירופי. גם משקיפים אוסטרים, "בעלי הבית" לשעבר, שותפו בדיוני הקבוצה, ובהדרגה התרחבה המסגרת, ובדיוניה משתתפים גם נציגים מאיטליה, גרמניה, המדינות הבלטיות וסלובניה. אתר האינטרנט של "קבוצת וישגראד" (www.visegradgroup.eu/) יכול לשמש מקור מצוין להבנת המשמעות של טיפוח הזהות ההיסטורית למטרות פוליטיות עכשוויות. הקבוצה הייתה בהדרגה לשדולה מרכז-אירופית המייצגת אינטרסים אזורים ייחודיים בתוך המסגרת הכלל-אירופית.

השיח המרכז-אירופי הדגיש באופנים שונים, כי האזור הנדון הוא החלק המפותח יותר של הצד המזרחי של אירופה. כלומר, המרכז הוא החלק המערבי של המזרח, ובשל קרבתו למערב – על-פי התפישות של המלחמה הקרה – עליו להיות בגל הראשון של ההצטרפות לאיחוד האירופי. במילים אחרות, הזהות המרכז-אירופית שימשה כרטיס כניסה לאיחוד האירופי. ואכן מפת ההצטרפות לאיחוד מצביעה על כיוון זה: למעט קרואטיה, שנחשבת אמנם למרכז-אירופית, אך משלמת עדיין מחיר על חלקה במלחמות הירושה בעת התפרקותה של יוגוסלביה ונמצאת במעמד של "מועמדת עדיפה", כל מרכז אירופה כבר צורף לאיחוד. יתרה מזאת, עם הצטרפותן של רומניה ובלגריה בשנת 2007 החל האיחוד לזחול דרומה ומזרחה, והוא עתיד בסופו של דבר להכיל כנראה גם את סרביה ואת יתר הרפובליקות של יוגוסלביה-לשעבר. כיוון שגם מולדובה ואוקראינה, חרף התהפוכות ואי-היציבות הפוליטית שבהן, מנהלות שיחות התקרבות עם האיחוד האירופי, יש להניח כי הוותיקים מבין אלה שדגלו בפרשנות הקיצונית למיקומו של מרכז אירופה במפה המנטלית, ודאי חשים כי אסיה מתקרבת לשערי אירופה.

הרחבתו של האיחוד האירופי אל תחומי מזרח-אירופה היא מציאות המסמלת במידה רבה את קצו של המנוף הפוליטי האקטואלי ברעיון המרכז-אירופי, והיא מחזירה את השיח למקומו הראוי – למחקר ההיסטורי והתרבותי. אנשי הרוח מצביעים על כך, שתם ונשלם מעגל – אם מרכז אירופה הקלסי היה מרחב פתוח, רב-תרבותי, שזרמו בו באופן חופשי רעיונות ואנשים (לפחות מתוך התבוננות שיש בה קורטוב של התרפקות נוסטלגית על העבר) – הרי כיום, עם קץ הקומוניזם, סוף המלחמה הקרה והגבולות הפתוחים של האיחוד האירופי, שוב מתחדשים ימי הזוהר של מרכז אירופה. באתר האינטרנט של הממשלות החברות ב"קבוצת וישגראד" פורסם בשנת 2010 מאמר פרי עטו של רוברט קיש-ז'מן (Kiss-Szemán), פרופסור הונגרי המלמד ספרות סלאבית באוניברסיטת בודפשט. תחת הכותרת "הומו וישגראדיקוס" ("Homo Visegradicus") סוקר המחבר את ההתמודדות עם ההיסטוריה במדינות החברות בברית זו של ארצות מרכז אירופה, אשר למדו להתעלות על המשגים של העבר ומאמצות את דפוסי שיתוף הפעולה